

על יומנים ופרקי זכרונות כמקור היסטורי -
יומנו וזכרונותיו של רב ב"בית עבדים קונין"

אסתר פרבשטיין

קיים כיום הלך רוח מסוים הרואה בכתבי זכרונות נטייה להגזמה ולייפוי. כך, לדוגמה, סובר מ' פייקאז' במאמרו "על ספרות העדות כמקור היסטורי לגזרת 'הפתרון הסופי'", העוסק בהבדלים טקסטואליים בין דברים שנכתבו בעת השואה, כאלה שנכתבו בסמוך למיגורה של גרמניה הנאצית, וטקסטים מאוחרים יותר. לדעתו מבטאת השונות התקפות חדותה של החוויה הראשונית, האותנטית, עמעום כוח הזיכרון, ומשקעי חוויה חדשים: "ביודעין ובלא יודעין נוטים העדים להפליג אל מעבר לנסיגה האישי ודבריהם נספגים בהלכי רוח חדשות לבקרים". הוא מצביע על מגמות של הרמוניזציה, מחיקת תיאורים שליליים וייפוי, ו"תיאורי חקיינים לסיפורי קידוש השם מימי הביניים", האופיניות לדעתו לספרות הזכרונות המאוחרת¹. ייתכן שבהקשרים מסוימים יש מידה של אמת בדברים אלו, אך לכדי הגדרה גורפת וכוללנית שכזו בוודאי אינם מגיעים. מידת בהירותם ומהימנותם של זכרונות אדם בתקופות שונות אינה רק תוצר של עמעום ומשקעי חוויה חדשים, אלא של תהליך שבו רבדים של זכרונות צפים ועולים בהקשרים ובנסיבות שונות. כראיה אבקש להציג להלן שני מסמכים מרתקים ובעלי חשיבות ייחודית מבחינה מחקרית, המצויים בארכיוני בית-לוחמי-הגטאות ויד-ושם. המדובר בשני כתבי-יד, האחד יומן והשני זכרונות, שנכתבו על-ידי אותו אדם - הרב יהושע משה אהרונסון, שגלה עם בני קהילתו, סאניק (Sanniki), ועבר עמם את דרך הייסורים, כשהוא משמש להם משענת רוחנית ומוסרית כאחת. העמדת שני המקורות זה מול זה היא מרתקת, ויש בה כדי ליצור תמונה חדה וברורה על המתרחש במחנה קונין (Konin). עיון מעמיק ומשווה עשוי גם להשיב על כמה שאלות המתעוררות מקריאת היומן בלבד, ומאידך בוחן את אמיתותם ותקפותם של הזכרונות בהקפם הרחב.

אופיים של הכתבים ונסיבות כתיבתם

חטיבת היומן: "מגילת בית העבדים בקונין" והמסמכים הנלווים²
קונין היה מחנה-עבודה, שהוקם בעיר קונין במערב פולין, נפת קונין, סמוך לקאליש (Kalisz), חלק מאזור הוורתגאו שסופח לגרמניה עם הכיבוש ב-1939. בין המלחמות היתה בעיר זו קהילה יהודית שוקקת פעילות. אחרי גירוש יהודי קונין בסוף שנת 1941 הוקם במקום, בחודש מרס 1942, מחנה-עבודה שאליו הובאו למעלה מ-800 יהודים ממחוזות סמוכים, ביניהם העיר סאניק³. היהודים הועסקו בעבודות בעיקר על-ידי חברות גרמניות, וסבלו מאוד

¹ מנדל פייקאז', "על ספרות העדות כמקור היסטורי לגזרת 'הפתרון הסופי'" (פייקאז', "ספרות"), כיוונים 20 (אוגוסט 1983), עמ' 129-157.

² ארכיון בית לוחמי הגטאות (בלה"ג), 4 E 3293. תיק זה כולל את המסמכים שנלוו ליומן, וכן עדויות, מסמכים ומכתבים נוספים, כולל רשימתו של מוסר הכתבים, ישראל דוד בית-הלוי, ומחקריו של צבי שניר, שהיה הראשון שחשף אותו ואת זהותו. את התיק ריכזה והרחיבה הגב' אווה פלדנקרייז, שסיעה באיתור חומר נוסף. תחת הכותרת "מפעלו התיעודי של הרב מסאניק" (שניר, "מפעלו התיעודי") פרסם צבי שניר עם חשיפת היומן קטעים מ"מעשה קויל" ו"מגילת בית העבדים בקונין", ידיעות בית לוחמי הגטאות 4-5 (16-17), (ספטמבר 1956) (ידיעות בלה"ג), עמ' 12-27. במאמרי זה אני רואה המשך והשלמה של הפרסום "מפעל התיעוד של הרב". היומן במלואו פורסם על-ידי יהושע אייבשיץ בקובץ זכור א' (תשמ"א) (זכור), עמ' 17-49, ולאחרונה בספר עלי מרורות (בהוצאת המשפחה, בני-ברק, אב תשנ"ו) (עלי מרורות). בספר זה נכללו כל כתבי הרב הנוגעים לשואה. היומן הוגה מחדש על-פי המקור, והעימוד המצוין בו הינו על-פי הספר. תיאור מפורט על גלגולם של דפי היומן הבאתי במבוא לספר, עמ' 8-10.

³ פנקס הקהילות פולין, חלק א', "לודז' והגליל", יד-ושם (ירושלים תשל"ו), עמ' 235-241. כארבעים אחוז מיהודי קונין גורשו עם הכיבוש לאוסטרובייץ (Ostrowiec), והותרים גורשו ביולי 1940 ובאוקטובר 1941. הם גורשו לגרודז'ייץ (Grodziec) ולז'גוב (Rzgow) - גטאות "כפריים", ולעיירה הסמוכה זגורוב (Zagorow), משם שולחו רובם דרך לודז' לאזור לובלין, ונרצחו ב-1942. ביער הסמוך לז'גורוב (Jozefow)

מן הברוטליות הקיצונית של מפקד המחנה, הלמד האוסבראנד (Hausbrand), ועוזריו. מקיץ 1942 ועד קיץ 1943 נשלחו קבוצות אסירים למחנה-המוות חלמנו, והנותרים, כשישים אסירים יהודים, נשלחו לאושוויץ. בין האסירים היה הרב יהושע משה אהרונוסון, רבה של העיירה סאניק בנפת גוסטינין (Gostynin), מחוז וארשה, נצר למשפחת רבנים ידועה ומסועפת. הרב הצעיר בן השלושים נשלח לקונין עם בני קהילתו ומחוזו. עמם חווה עבודת פרך, רעב, השפלות והתעללות עד מוות, וקשר עצמו ללא סייג לגורלם. תחושתו ההיסטורית והאמון שנתן במידע שהגיע אודות רצח יהודים בחלמנו עוררו אותו לתעד את קורות עדתו בקונין, למען ייזכרו לדור אחרון. הוא שיתף במשימתו את ראשי המחנה היהודים, והם נטלו חלק בפעולה חשאית זו: סיפקו נייר ודיו, חיפו על הכתיבה וסייעו בהסתרת החומר במגירה סמויה. משגבר הסיכון עבר לכתוב בחדר המתים במחנה. הוא התמיד בכתיבה במשך כשנה ומחצה, ממרס 1942 ועד סוף אוגוסט 1943. בהתאם לנסיבות כתב בקיצור נמרץ ולעתים ברמז, עד לימים האחרונים של שהייתם בקונין. נוסף ליומן כתב הרב שתי רשימות, מעין "מסות" בשני נושאים, שאותן צירף לדפי היומן: האחד - "מעשה קויל" (קויל הוא שמה היהודי של העיר קולו - Kolo, עיר המחוז באזור מחנה חלמנו ותחנת הרכבת שאליה הגיעו המשלוחים), תיאור מפורט של המידע על הרצח בגזים במחנה חלמנו, כפי שנמסר מפי אחד הבורחים מחלמנו והגיע גם בדרכים נוספות. מסמך זה נכתב ב-1942⁴. הרשימה השנייה, "מדוע לא עמדנו על נפשותינו", דנה בסוגיית התגובה היהודית לאירועים: מדוע לא נקטו היהודים בדרך של התנגדות פיזית בגטאות ובמחנות, ומדוע לא היתה נפוצה בקרבם תופעת ההתאבדות. ייתכן שנושאים אלו הופרדו מן היומן ונכתבו כמסות הואיל והן חורגות מתייעוד מחנה קונין. הנושא נידון ונכתב מתוך תחושה שהשאלה תעלה בעתיד: "מוצא אני לנכון לתרץ בפתח דבר, שאלת חוקרי הדורות הבאים אחרינו: מדוע לא עמדנו על נפשותינו, לנקום במלאכי המוות הבאים לקחת אותנו לגיא צלמוות"⁵. לארגז המחבוא צורפו גם שתי רשימות שמיות מפורטות של כל המתים במחנה קונין, שגוועו ברעב או נשלחו לחלמנו,⁶ ושני מסמכים מקוריים שנכתבו במקביל והוטמנו באותה דרך: מכתבי צוואה של שניים מראשי היהודים במחנה, פייביש קאמלאז' (Kamlazh) ואברהם זייף (Zajf)⁷. ערכם כמקור ראשוני הינו כערך היומן.

בימיו האחרונים של המחנה ביקשו הרב וחבריו דרך לשמור את הרשימות מחוץ למחנה. היומן והמסמכים שנלוו אליו הוטמנו בארגזים והופקדו בידי פולני קתולי מקומי, שעבד עמם בנגרייה. עותק נוסף נמסר למשמרת לגרמני בשם מקס שטיינהקר (Steinheker), שהציע את עזרתו כאוהד הקומוניזם, וביקש בתמורה לכתוב בשבחו בעותק שנמסר לו, כדי שיהיה בידו אליבי לעת מצוא. לאחר המלחמה לא הצליחו הניצולים לאתר את מקבלי הכתבים, ונראה היה כי אבדו. אך דפי היומן מצאו דרכם לארץ בדרך מורכבת וארוכה, אחד לאחד, רובם הגיעו לארכיון בית-לוחמי-הגטאות, ואחדים מהם הגיעו לידי הרב ונמצאים בידי בני

וביערות קז'ימייז' (Kazimierz). שם, עמ' 237. ראה גם: קונין, ספר זיכרון (ארגון יוצאי קונין בישראל, תל-אביב תשכ"ח, 1968) ספר קונין. בעיקר: ש' ב"צ מאטיל, "דער קאנינער לאגער", שם, עמ' 622-624. וכן: Jonathan Cape, 1995 (Richmond, a Quest, London: Theo Richmond, Konin (Konin

⁴ ארכיון בלה"ג, E 4 3293; עלי מרורות, עמ' 122. הרשימה פורסמה לראשונה ע"י צבי שר בידעות, שם.
⁵ ארכיון בלה"ג, E 4 3293; עלי מרורות, עמ' 122. הרשימה פורסמה לראשונה על-ידי צבי שר בידעות, 6-5 (ניסן תשי"ז/אפריל 1954), עמ' 26-27.

⁶ המסמך המקורי נמצא בידי המשפחה, ופורסם לראשונה בקובץ זכור א', שם; עלי מרורות, 323-331. במהלך קשרים עמוקים שנטוו ביני ובין בני המשפחה, גיליתי כתבים נוספים שנכתבו מאז המלחמה ועד לפטירתו בשנת 1993. אף ההשוואה לכתבים המאוחרים מעשירה ומעניינת, ונסיבות הכתיבה וזמנה מהווים מרכיב חשוב בהערכת הכתובים ובהשוואתם.

⁷ ארכיון בלה"ג, E 4 3293; עלי מרורות, נספחים, עמ' 322-320. מכתבו של אברהם זייף נכתב ב-12.8.43 - ופורסם לראשונה בדפים לחקר השואה, קובץ א' (ינואר-אפריל 1951), עמ' 170-172. צוואתו של פייביש קאמלאז' תורגמה ופורסמה לראשונה בידעות 4-5, עמ' 25. המכתבים נשלחו, כפי הנראה, על-ידי הפולני שלידי נמסר היומן למשמרת, לפי הכתובות שמסרו לו שני הכותבים. מכתבו של זייף הגיע לגיטתו, ד"ר צלינה שטוטר מחיפה. הוא נועד גם לאחותו מרים בלך

משפחתו. מעשה התייעוד בקונין הינו, כפי שכותב צבי שניר, הראשון שחשף את היומן ומחברו, "ביטוי לכוח הנפשי, חושו ההיסטורי, ומסירותו של הרב בעל הרשימות, אחיהם לשליחות של רושמי העיתים ומארגני הארכיונים החשאיים בגטאות הגדולים"⁸.

חטיבת ה"זכרונות"⁹

מתוך תסכול ועוגמת נפש על אובדן היומן, החליט הרב להעלות שנית את הדברים על הכתב, סמוך לשחרורו, עוד בהיותו במחנה העקורים באדגשטיין (Bad Gastein), אוסטריה. בשנת 1946 (לפי עדות אשתו, ב-1947), כאשר נישא, כבר היו הזכרונות כתובים. ב-1947 או ב-1948 העביר עותק של הזכרונות לאחד הארגונים באוסטריה שעסק באיסוף חומר תיעודי, ואז הגיה אותם והעיר מעט הערות). מתוך רצון להיות נאמן לעובדות כפי שהיו, ביקש משניים מאחיו לנתיב היסורים להעלות עמו את קורותיהם, כדי להביא את הדברים "ללא כחל וללא שרק". אף סמיכות הכתיבה לאירועים וכשר זכרוננו המיוחד איפשרו לו לשחזר את האירועים לפרטיהם. דפי הזכרונות המקוריים נמצאים בידי המשפחה, ועותק נוסף זהה מצוי בארכיון יד-ושם בירושלים. לחטיבת הזכרונות שייכת גם רשימה מיוחדת במינה - רשימת "יונות" בהכרעות הלכתיות ומוסריות. אחריותו של הרב אהרונסון כרב, שעיקר תפקידו החלת חיי ההלכה בקהילה, קיבלה משמעות קשה במחנות-העבודה, והדיה שזורים בין פרקי הזוועה ביומן ובזכרונות. ואולם, ברשימה נפרדת העלה הרב על הכתב סוגיות הלכתיות ומוסריות שהיו קשות ביותר בעיניו, ואותן כינה "נסיונות", מושג המבטא את רגישותו לאחיו השואלים, אולם גם את תפיסתו לגבי עצמו, כאשר כל הכרעה הלכתית במצבים אלו הינה בגדר "ניסיון" לרב. אף כי הסוגיות נכתבו בקיצור רב, הן נוגעות גם בשיקול הדעת ההלכתי, ומבחינה זו חשובה ההשוואה לחומר נוסף בתחום השו"תים, בעיקר לספר שו"ת ממעמקים¹⁰. ברשימת ה"נסיונות" לא מופיע תאריך; לפי עדות אשתו היא נכתבה סמוך לכתבת הזכרונות. גם הנייר וכתב היד מעידים על כך. במאמר זה נתייחס ל"נסיונות" רק בהקשר לפרקי קונין.

חטיבת דברי "הגות"

דברים שונים בתחום ההגות בהקשר לשואה נכתבו בספריו ההלכתיים של אהרונסון וברשימות הנמצאות בידי המשפחה (למשל בהקדמה לספרו *ישועת משה*¹¹ ובגוף הספר, בדברי תורה שנותרו בכתב ידו על התורה ועל המגילה, במאמרים בספרי זיכרון, במכתב לרבי מסלונים, באזכרות לקדושי השואה ועוד). התקופה - מאז שהייתו בקרב שארית הפליטה, שם נשא בתפקיד רב ראשי של אגודת הרבנים באוסטריה, ולאחר מכן רבן של קהילות הפליטים בגרמניה, דרך שנות רבנותו בארץ בפתח-תקווה ובעמנואל, ועד פטירתו בשנת 1993. דברי ההגות עוסקים בנושאים מרכזיים במחשבת ישראל בהקשר לאירועים שחוה הרב: פשר הייסורים, משמעות החיים, גלות וגאולה, ארץ-ישראל, מקדשי השם ועוד. אף לכתבים אילו נתייחס במאמר זה רק בהקבלה לפרקי קונין ביומן ובזכרונות.

יומן קונין וזכרונות קונין - השוואה

בהזדמנות נדירה זו של עיון משווה בשני מקורות ייחודיים, יומן וזכרונות, אשר נכתבו על-ידי אותו כותב ומתארים אותו פרק זמן, מן הראוי להתייחס לכמה נקודות השוואה כלליות, העשויות להאיר את המסמכים באור בהיר יותר, ולבחון עד כמה קרובים ומשלימים הם זה את זה, ועד כמה אינם ניתנים לניתוק.

⁸ שניר, "מפעלו התייעודי", עמ' 27.

⁹ יהושע משה אהרונסון, זכרונות, כתב-יד (יידיש), ארכיון יד-ושם (איו"ש) M-1E2529. לצורך כתיבת המאמר נבדק החומר במקורו, ולעתים, לשם דיוק, צוין המקור. בדרך-כלל צוין העימוד מתוך הספר *עלי מרורות* המתרגם, מר יהושע אייבשיץ, מן המתעדים הבולטים של היהדות הדתית בשואה ועורך *זכור*, היה ידיד אישי של המחבר. תרגומו היה לי לעזר רב.

¹⁰ אפרים אושרי, *ספר שאלות ותשובות ממעמקים*, ניו-יורק: הוצאת המחבר, תשי"ט-תש"מ, כרכים א-ה.

¹¹ יהושע משה אהרונסון, *ישועת משה* (תל-אביב תשכ"ז), הקדמה.

מסגרת הזמן והמקום: היומן מתייחס לפרק זמן של כשנה ומחצה, מ-9-8 במרס 1942 ועד התאריך האחרון המצוי בידו - סיון תש"ג (תחילת קיץ 1943). קורות החודשים האחרונים כתובים בקיצור רב, בעמוד אחד. בכתב היד שבידו נעדרים עמודים 17-19, המתייחסים לתקופה שבין סוף אוקטובר 1942 עד ינואר 1943, והדפים האחרונים של היומן. חלק מהמסמכים שצורפו נכתבו בסוף אב תש"ג (קיץ 1943). לעומת זאת, פרקי הזכרונות כוללים את רוב שנות המלחמה: מספטמבר 1939, מאז כיבוש עיירתו, סאניק, ועד חיסול מחנה-הריכוז אושוויץ 3 (בונה-מונוביץ) (Buna Monowitz) ב-1945. על כן שונה גם תפרושת האירועים מבחינת מיקומם: היומן - כשם שנתן לו המחבר כן הוא - "מגילת בית העבדים קונין", מתייחס כמעט רק לקורות המחבר במחנה זה. בזכרונותיו עובר הרב מתחנה לתחנה: העיירה סאניק, נודו בלודז', ורשה והעיירות, הגירוש לקונין, קונין, מחנה-העונשין הוהנזאלץ (Hohensalza), ומחנה-הריכוז באושוויץ 3. משום כך, כאמור, מתייחסת השוואת הכתבים רק לאותם פרקי זכרונות המקבילים ליומן: פרקי קונין.

מאפייני הכתיבה שונים גם הם: היומן כתוב במקורו עברית רהוטה; הניסוח בדרך-כלל מרוכז ותמציתי, ורב בו השימוש בראשי-תיבות וקיצורים. הזכרונות כתובים יידיש; לשונו של המחבר עשירה ומורכבת, ורב בהם השימוש בביטויים עממיים. סגנונם של הזכרונות הוא לעתים אירוני. בשני הכתבים, ובעיקר בזכרונות, מתובלת הלשון בביטויים מן המקורות היהודיים ובניבים.

ההשוואה דלהלן מתייחסת, כאמור, בעיקר לפרקי קונין, כפי שמופיעים ביומן ובזכרונות. בהשוואה זו ניתן להבחין בשלוש קבוצות:

- א. נושאים שבהם יש חפיפה כמעט מלאה בין היומן לזכרונות.
- ב. נושאים שבהם יש תוספת או שינוי מסוים בזכרונות לעומת היומן.
- ג. נושאים שהוזכרו רק בזכרונות, אף כי אירעו באותו פרק זמן בקונין.

נושאים שבהם קיימת חפיפה כמעט מלאה בין היומן לזכרונות המידע על חלמנו, עוד בהיותם בסאניק, מופיע בצורה כמעט זהה בשתי החטיבות: בחטיבת היומן הוקדש לנושא זה המסמך המפורט "מעשה קויל". זו אחת העדויות הראשונות שנכתבו כמסמך בתקופת השואה על אודות חלמנו, ראשון למחנות-ההשמדה בפולין. המידע הגיע דרך אחד הבורחים מחלמנו, מיכאל פודכלבניק (Podchlebnik)¹². במסמך נכתבה גם תגובת הציבור: "ורובם מפקפקים באמיתות דבריהם של הבורחים", ורישום על המשך מאמציו של הרב לקבל מידע מאנשים נוספים (ברישום בר"ח אייר תש"ב, 16-17 באפריל 1942, נכתבה הידיעה על גירוש בני משפחותיהם וקהילותיהם. היה זה אות החיים האחרון מהם, ועדיין המשיכה להדהד השאלה: "לאן נלקחו"). תיאור המידע בזכרונות מקביל לתיאור חטיבת היומן עד לפרטים. מובאת אפיזודה נוספת שחיצקה את אי-האמון בשלב זה - השמועה שפודכלבניק נישא: "איך ייתכן שאדם אשר ראה כל זאת ירצה להתחתן? אין זאת אלא שהינו שפל המעוניין להפחיד את הציבור". והיו גם שהאמינו למידע, אך נתנו לו פירוש מקומי. ואילו הרב עצמו, "לבי אמר לי כי כל מה שהאיש מספר הינו אמת. שרגליים לדבר".

¹² פדכלבניק ניצל והעיד על כך במשפט אייכמן. ר' תקציר העדות בעדויות ממשפט אייכמן, חלק ב' (מרכז-ההסברה, ירושלים 1974), עמ' 1065-1070. בעדותו במשפט סיפר שנלקח לחלמנו בסוף 1941. תיאור הטייה, הכתובות, המשאיות, היער והחווייה הנוראה של קבורת אשתו וילדיו - מקבילים ל"מעשה קויל". עמו ברח אסיר נוסף, הוא יעקב גרויאנובסקי. מסתבר שהבורחים העבירו את המידע לעיירות במערב פולין, באזור הוורטגאו, כמה שבועות לאחר התחלת הרצח בחלמנו. גרויאנובסקי ברח מחלמנו ב-19 בינואר 1942, הגיע לגטו ורשה כנראה בפברואר 1942, ומסר את עדותו לאנשי ארכיון רינגנבלום. העדות נמסרה ביידיש, ובהסתמך עליה עיבדו בארכיון רינגנבלום דוחות בפולנית ובגרמנית על הנעשה בחלמנו. הדוח בפולנית יועד לנציגות הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, ואכן מידע על כך עבר ללונדון. הנוסח הגרמני נועד להפצה בקרב אוכלוסייה גרמנית, בתקווה שיביא לתגובה. לא ידוע אם הדבר בוצע. גרויאנובסקי עצמו לא שרד. עדותו והדוחות נמצאים כיום במכון היהודי ההיסטורי בוורשה. (עותק באיו"ש JM/2713), החומר תורגם על-ידי אלישבע שאול, "גביית-עדויות מקברן-כפייה יעקב גרויאנובסקי, איזביצה-קולו-חלמנו", ילקוט מורשת ל"ה (אפריל 1983) עמ' 101-122. השוואת התיאורים בשני המסמכים - עדות גרויאנובסקי, שאותה תיעדו אנשי "ענג שבת" בווארשה, ועדות פודכלבניק, שאותה תיעד אהרונסון - מצביעה על חפיפה, אף כי השוואה כללית וטקסטואלית מצריכה עיון בפני עצמו.

בשתי החטיבות מתוארים בצורה דומה למדי תנאי חיי היום-יום במחנה: הרעב ותוצאותיו, הסדיזם הבלתי פוסק, הענישה הקולקטיבית. תיאור התמותה והקבורה זהה, ותופס בשתייה מקום רב. ניתן ביטוי דומה גם למאמץ לשמור על כללי ההלכה:
 יומן: (כ"א באדר תש"ב, 10.3.42) זכרונות: (מקור, עמ' 72)
 "טהרה עשיתי לכולם כדין תורה. ממזרו" "התאספנו לטפל בנפטר, לעשות לו (שענניק) ושק עשינו סובב, וחלוק ומכנסי בד טהרה... השתדלתי שהכול יעשה כדת וכדין...
 וכובע וחגורה הלבשנו את כולם".

אפיזודה שהותירה משקע של כאב צורב מפורטת אף היא בשני המקורות: אירוע שנקרא על-ידי הכותב "קבורת נער חי", כולל הלבטים המוסריים וההלכתיים הקשים, וההחלטה לא לקברו חי¹³. גם תיאור דמותם של ראשי המחנה היהודים מקביל למדי בשתי החטיבות, כולל תפקידיהם ודימויים בעיני אחיהם, והניסיון המיוחד שבו עמד אחד מהם, אברהם זייף, כשנתבקש לבחור אנשים לענישה קולקטיבית וגילה עמידה מוסרית למופת. בנושאים אלו, שהם עיקרו של היומן, ההשוואה בין המקורות מעוררת השתאות: התיאורים חופפים, בדרך-כלל עד לפרטים. אמנם פרק הזמן בין כתיבת שני הטקסטים הוא "רק" שלוש שנים, אולם שנים אלו עמוסות בחוויות קשות ביותר, ואף על פי כן מסתבר כי הדברים שוחזרו בדיוקנות מרבית.

נושאים שבהם יש תוספת או שינוי מסוים בזכרונות לעומת היומן הזכרונות כתובים בדרך-כלל באופן מפורט יותר, ועל כן יש בהם הרחבה או פירוט של עניינים שנרמזו ביומן. מובן שיש בהם יותר ביטוי לרחשי לב, תיאור דמויות נרחב יותר, ואפילו תיאורי טבע אינם נעדרים בהם. ואולם, מעבר להרחבות אלו קיימות כמה תוספות שיש בהן עניין מבחינת ההקבלה ליומן:

אירועים הקשורים בראשי המחנה היהודים. עניינים אחדים בעלי חשיבות רבה הוזכרו רק בזכרונות, כגון קביעת ראשי המחנה. עצם המינוי על-ידי הגרמנים תומצת ביומן למשפט אחד: "ישנם אחדים שמצאו חן בעיניו [בעיני מפקד המחנה] ע"י סיבות שונות ונתמנו על ידו לשוטרים וסופרים" (8-9.3.42, ברשימה הראשונה ביומן). ואילו בזכרונות המחבר מפרט יותר:

בין יהודי המחנה נמצאו גם כאלה אשר בעיירות מושבם נמנו על ה"יודנראטים" "השולטים". גם בהגיעם למחנה החלו לתכנן צעדים שמטרתם לעלות ולבלוט על פני השטח, כדי לתפוס את השלטון היחסי. נודע לנו ששני יהודים בשם פיביש קאמלאז' ופיליפ ז'ילונקה (Zilonka) מגומבין, "מסתובבים" סביב איש הס"ס. הראשון היה צעיר ונמרץ, הוא נשא חן בעיני מפקד המחנה מן הרגע הראשון, והוא מינה אותו למזכירו. השני, פיליפ, היה ענק שכזה, עד שמפקד המחנה, הגבוה והחסון, נראה מסכן לעומתו (עלי מרורות, עמ' 133)

שמות האנשים שנבחרו מקבילים בשני הכתבים: פיליפ ז'ילונקה מדנציג-גומבין (Danzig-Gabin) פייביש קאמלאז', אברהם זייף, מנהל החשבונות של מפקד המחנה ("סופר"), ואברהם ניידורף (Najdorf), חמיו של קאמלאז'. ואולם, בזכרונות מתואר שלב נוסף הקשור למינוי ראשי המחנה. מסתבר שלאחר המינוי על-ידי הגרמנים, יזמו היהודים אסיפה שנועדה לבחור ועד, ומאחר שהובן כי הראשות כבר נקבעה, נשא הרב במעמד זה דברים על משמעותו של התפקיד בנסיבות אלו וקרא לשמור על ערבות הדדית:

¹³ קימים הבדלים דקים:

יומן (עלי מרורות, עמ' 105-107)

שם הנער: מיכאל דנציגר מפודמביץ, בן 16.

העילה לענישה: קטף שני תפוחוני בוסר בדרך בשה עברו.

זכרונות (מקור, עמ' 74-75, עלי מרורות, עמ' 143-142)

שם הנער: פודמבסקי, בן 18). כנראה נבעה הטעות בשל עיירת מוצאו, פודמביץ.

העילה לענישה: סר לבית פולני לבקש אוכל.

...בערב אחד התאספו כחמישים עסקנים יהודים, הם הזמינו גם אותי, והתחילו להתכנס על בחירת ועד. הבנתי מיד כי הדיבורים הם לריק - גופי השלטון כבר מונו "מלמעלה" ... הסברתי להם כי מי שיתמנה לעמוד בראש המחנה חייב לזכור כי כאן נמצאים רק "היימישע יידן", (יהודים משלנו) ממחוז גוסטינין, אשר נשותיהם וילדיהם נשאר בודדים בבית, ומחכים בכליון עיניים לשובם של הבעלים והאבות. משום כך חייבים אנחנו להיות ביחד כמו אחים, כי הענין נוגע לדיני נפשות. הלוא אנחנו רואים כבר את סופם של ה"יודנראטים", שכל השתדלותם היתה "למצוא חן בעיני הפריץ", וכעת הם נתונים בצרות בדיוק כמונו... (עלי מרורות, שם)

באופן דומה נזכרים מעשים שנעשו ביוזמתם של ראשי המחנה היהודים בזכרונות בלבד. לדוגמה, הבאה לפיטוריו של מפקד המחנה הראשון שנהג בסדיזם קיצוני (עלי מרורות, עמ' 156).

נושא שבו יש הרחבה משמעותית בזכרונות הוא שאלות מוסריות שהועמדו לפני ראשי המחנה. כאמור, מקרה אחד תואר בשני הכתבים: הפקודה שהוטלה על אברהם זייף, מראשי המחנה, לבחור 15 אסירים לענישה קולקטיבית של שלושים איש. זייף סירב בתוקף¹⁴. ואולם, בזכרונות יש עיסוק רחב ביותר בשאלות מוסריות, ומתוארות דילמות שלא הוזכרו כלל ביומן. כמו כן מתוארת גם מערכת הקשרים של ראשי המחנה עם אהרונוסון. סוגיה קשה ביותר, אשר נידונה פעמים אחדות בזכרונות, היא שאלת הכנת הרשימות לשילוחים, תוך התייעצות ברב, מאז קיץ 1942 ועד לחיסול המחנה, כשנה לאחר מכן¹⁵. הבדלים מסוימים קיימים גם בדיון בשאלה מדוע לא מרדו, אשר עלה בחטיבת היומן כשאלה תיאורטית "לחוקרי הדורות הבאים", במסה "מדוע לא עמדנו על נפשותינו" (לא יאחר מאוגוסט 1943, בעיצומן של האקציות), ובזכרונות - כשאלה מעשית שנידונה בימיו האחרונים של המחנה. הנימוקים המובאים:

י. ד. ש. מ. (עלי מרורות, עמ' 122-123)	זכרונות (מקור, עמ' 98)
א. אי-איוון ביעד השילוחים, שהביא לשאננות מסוימת.	א. שאננותם של האמורים לעמוד בראש, שלא תפסו כי התכנית טוטלית.
ב. שאלת האחריות הקולקטיבית - ייחודית ליומן.	ב. הפחד לרצוח - סיבה ייחודית לזכרונות. "אולי נבע הדבר מכך ששפיכות דמים, אפילו של האויב הגרוע ביותר, אינה מתאימה לתכונה היהודית".
ג. דלדול הגוף והרוח כתוצאה מתנאי החיים.	ג. הנסיבות הבלתי צפויות - העדרם של חלק ניכר מיוזמי ההתנגדות באותה שעה (מקביל לד' במסה).
ד. הנסיבות - השמירה הקפדנית ופתאומיות האקציות.	ד. הייאוש והאפטיה ששיתקו את פעולתם (מקביל לג' במסה).
ה. הידיעה כי מרי משמעותו סיום החיים.	

מדוע לא הוזכרה שאלת האחריות הקולקטיבית כגורם בזכרונות, בתיאור הוויכוח על המרי בשעת מעשה? מדוע לא נכתב הפחד לרצוח כשיקול דעת תיאורטי כבר במסה? ייתכן שהתשובה לכך קשורה בנסיבות שהתפתחו בפרק הזמן שבין כתיבת היומן לכתיבת הזכרונות, וייתכן שקיימות גם סיבות נוספות. מכל מקום, תכנית המרי לא בוצעה, והרב מתייחס לכך בכאב, באכזבה עמוקה ובתחושת אשמה: "החמצנו הזדמנות מתאימה".

תחום החיזוק באמונה

גם בתחום זה, המופיע בשתי החטיבות, עשירים יותר הזכרונות. רוח של אמונה עמוקה שזורה בשני הכתבים. היומן פותח במלים: "ב"ה דיין אמת. לדור אחרון תיכתב זאת, לעם נברא", ומסיים: "מבטלים אנו רצוננו מפני רצון העליון דיין אמת". אך תיאורים ומובאות של

¹⁴ יומן: עלי מרורות, עמ' 119-120. זכרונות: מקור, עמ' 106, עלי מרורות, עמ' 171.
¹⁵ עלי מרורות, עמ' 161-165. עיין גם: אסתר פרבשטיין, "ד' אמות של הלכה - במחיצת כתביו של רב קהילה בתקופת השואה" - (פרבשטיין, "ד' אמות"), חלק ב': "שאלות מגיא צלמוות", סיני, כרך ק"ח (ניסן-אייר תשנ"ו), עמ' מ"ג-ע'. המאמר עוסק, בין היתר, בניתוח סוגיה זו בכתביו ובעימותה עם מקורות נוספים.

דברי אמונה מצויים כמעט רק בזכרונות, למשל תוכן של דרשות אחדות שנשא בכמה אירועים, שיחות בנושאי אמונה, עיסוק בתפילות ובברכות. קטעים אלו שופכים אור על רחשי לב והתמודדות עם רגעים קשים לאור האמונה. כך, למשל, מקרהו של ר' שמחה גרדום (Gardom) מקוטנא, אשר בתקופת האקציות החליט לא לצאת לעבודה. מעניינת ההשוואה הטקסטואלית בין התיאורים:

יומן (8 ביולי 1942) זכרונות

ר' שמחה היה יהודי פיקח "בעל הוראה", מהאנשים החשובים בינינו... והנה יום אחד - בחודש אייר - בא אלי ר' שמחה ואומר לי שהחליט לא לצאת עוד לעבודה... הוא נוכח לדעת שלא יחזיק עוד מעמד זמן רב. לשם מה עוד לסבול ולהתענות... לחטוף מכות. האם לא טוב יותר כל יום ללמוד דף גמרא. אלא מה, יסמנו אותו... "אז אני מעדיף לבוא לעולם האמת עם דף גמרא מאשר עם את חפירה".
ר' שמחה היה אז כבן ששים. שידולי להניא אות ממחשבתו לא הועילו. (מקור, עמ' 94-93, על־מרורות, עמ' 158-160)

ר' שמחה גארדום מקוטנא. הלז התייעץ עוד משבועות מספר מקדמת דנא, להיות שבעת שהלך לעבודה קיבל הכאות איומות, כי הוא בא בשנים, לא הי' רגיל לעבודות שדה מכולם. הוא חלש בטבעו, "בעל הוראה", ובחר לעצמו לישיב בחדרו על התורה גם בימיו האחרונים (מאשר) ללכת עוד לעבודה ולספוג מכות בלי גבול, הגם שידע היטב שזה מקרב לו מיתתו, בהתאם למאמר חז"ל כתובות ל"ג: "אלמלי נגדהו לחנניה מישאל ועזריה... (אילו היו מכים את חנניה... גם הם היו משתחוים לע"ז. כלומר: אין אדם המסוגל לעמוד ביסורים הקשים ממיתה). (על־מרורות, עמ' 111)

בשני הכתבים עולה דמותו של תלמיד-חכם ובעל הלכה, שנפשו קשורה בדפי הגמרא. ברור משניהם כי הוא חש שאינו יכול לעמוד בייסורים שנכונו לו, והחליט להישאר במחנה וללמוד תורה. ואולם ביומן מרוכז הטיעון בשאלת הייסורים (בפן האישי ובהשלכה ההלכתית), ואילו בזכרונות נוסף ההבט ההשקפתי, מודגשת אהבתו לתורה, ומאחר שכבר נגזר דינו הוא רוצה לבחור את דרך מיתתו: "אני מעדיף לבוא לעולם האמת עם דף גמרא, מאשר עם את חפירה: וכן מובאת גם תגובת הרב."

זכרונות:	יומן:
"הלז התייעץ עוד משבועות מספר מקדמת דנא"	"שידולי, להניא אותו ממחשבותיו, לא הועילו."

עמדה זו של הרב לגבי מהות החיים והחשת המוות תואמת את הידוע לנו מאירועי הימים האחרונים במחנה קונין. בתיאור המועדים יש הרחבה לא רק לגבי פרטי התנאים שבהם נשמרו המועדים, אלא בעיקר בתיאור החוויה האישית האמונתית, כמו בתיאור ליל הסדר הראשון בקונין, למשל. מרגש במיוחד תיאור אמירת ההגדה וברכת "שהחיינו":
גם הגדה היתה, וכולנו התחלנו לאמרה ברטט של קדושה. כשסיימתי את ה"קידוש" והגעתי לברכת "שהחיינו", פרצו כולם בבכי מר שנמשך כמחצית השעה. שוחחתי עם הסובבים ושאלתי: האין זו "ברכה לבטל", כשהסדר נערך בדמעות ומרירות, במקום לחגוג את זמן חרותנו בשמחה ובהתרוממות? דייקתי במאמר הכתוב: "ימי חייך - הימים, כל ימי חייך - הלילות", כלומר: גם בימי האפלה והחשכה, כשאנו כואבים ומושפלים עד עפר, גם אז חייבים אנו במצוות סיפור הנס של יציאת מצרים, שהינו המקור לגאולה העתידה מגלות ד' מלכויות. (על־מרורות, עמ' 145)

סיפור מעניין, המאפשר בחינת ההבדלים הטקסטואליים והמידע המופיע בהם, הוא האפיזודה אודות רופא יהודי מגרמניה שנשלח למחנה קונין באביב 1942 ושהה שם עד לימיו

האחרונים של המחנה. מעטים מאוד התיאורים ביומנו ובזכרונותיו של הרב אהרונסון אשר אין להם קשר ישיר לקשיי המחנה, ועל כן בולט העיסוק באפיזודה זו בשני המקורות. כפי הנראה, המפגש עם דמות זו הותיר רושם גם על האחרים, שכן הרופא הזכר גם בעדויות נוספות מקוניה. בתיאור חי עוברים לפנינו היחסים בינו לאחיו יהודי פולין, טרנספורמציות הזהות היהודית שחוה עקב שותפות הגורל ועקב קשרים שנטוו אט-אט, פסיפס בזעיר אנפין של חורבן עולמם הרוחני של יהודי גרמניה.

כך מתואר המפגש הראשון עם הרופא בשני הכתבים:
ימן:

25 במאי 1942:
הובא ללאגער רופא יהודי קנאפף (Knopf) האנס, מברלין, מומחה למחלת העור ואה"מ [אברי המין]. במלחה"ע הראשונה היה פעיל בצבא הגרמני וזכה לדרגה גבוהה ואותות הצטיינות. הוא "אשכנזי" במלוא מובן המילה. (עלי מרורות, עמ' 108)

בחוודשי קיץ תש"ב... נכנסה למחנה מכונית פאר. מתוכה יצאו כמה קציני 0.0 ולאחריהם השתרך אדם קשיש רציני לבוש בהידור. משקפיים במסגרת זהב על חוטמו. הנהג הוריד מהמכונית 6 מזוודות עור, כשעליהן מוצמדות תוויות הבעלים. לאחר שקציני ה.0.0 לחצו את ידו... נפרדו ממנו באדיבות והסתלקו... תוך הסתכלות על האדון הזה הלבוש בהידור, עם 6 מזוודות העור העשירות, בתוך מחנה כפייה ליהודים, נכנסנו ללהט של סקרנות. כולם אימצו את עיניהם, להסתכל על תופעה מרנינה זו בתוך המחנה החשוך שלנו. חשבנו להכליל אותו בתור אחד מהמושלים עלינו, בין "גדולי הדור" שצמחו בין לילה מתוך האשפתות... מעל מיטתו היתה תלויה תמונתו שלו, בתור קצין בכיר, מעוטר בתריסר אותות הצטיינות, רוכב על סוס בראש פלוגת יהודים גרמנים. לפעמים היה מתגנדר ולובש את מדי הקצין המעוטרים בעיטורים צבאיים, שקיבל מהקיסר הגרמני, וילהלם השני... (מקור, עמ' 91-92, עלי מרורות, עמ' 157)

הנה כי כן מקדיש הרב בזכרונותיו תיאורים רבים יחסית לדמותו של ד"ר הנס קנאפף, באותו הבט אירוני, בבואת הפער בין יהודי פולין ליהודי המערב:¹⁶ הוא מתאר את תחושת העליזות שהפגין הרופא, דרישותיו ל"חדר נח ומרפאה" ו"אוכל כמו לגרמנים". למרות הגיחוך שעורר, ברור היה שמעמדו של רופא זה היה שונה: הגרמנים לא נהגו בו באלימות, הוא קיבל חדר וכ"פטריוט גרמני" קישט אותו במדליות מעברו הצבאי המפואר כקצין במלחמת-העולם הראשונה ובתמונות.

"לפעמים היה מתגנדר ולובש את מדי הקצין המעוטרים בעיטורים צבאיים, שקיבל מהקיסר הגרמני, וילהלם השני...". לתחושת הגיחוך נתלוותה תחושת רחמים על "היקה המסכן, שלא יודע לאן הוא נקלע". יחסו אל היהודים היה מתנשא ומתנכר, כאילו מתבייש לפנות ל"יהודים פושעים מסוכנים", ואף כלפי החולים נהג תחילה בקשיחות. אולם לאט לאט החל לקשור את גורלו בגורלם.

"היהודי הברלינאי הזה, שכבר מזמן ניתק את כל החוטים שקשרו אותו עם העם היהודי ועם האמונה היהודית, כאן במחנה, לאט לאט התחיל לחוש שבכל זאת הוא משתייך לצאצאי יעקב אבינו... במילה אחת: במחנה הוא הפך להיות יהודי". (זכרונות, מקור, עמ' 107, עלי מרורות, עמ' 173-172)

כשנודע לרופא שאהרונסון הינו הרב, השתדל הרופא להתקרב אליו: "לא הפסיק להטריד אותי: מה יצא מכל זה? תכופות היה משיח את ליבו לפני. סיפר לי עד כמה היה מסור, שירת ונלחם למען המולדת הגרמנית... בראותי אותו, את היהודי המיואש והמאוכזב, קרע הדבר את ליבי. היודנראט סייע לו כמיטב יכולת". (שם)

¹⁶ ראה גם אברהם ברקאי, "יהודי המערב בגטו לודז'", יד ושם קובץ מחקרים ט"ז (תשמ"ה), עמ' 219-264. המאמר מתאר את הרקע ההיסטורי והמפגש הן מנקודת מבטם של היהודים המקומיים והן מנקודת מבטם של יהודי המערב.

האירוע השני המוזכר בשני הכתבים בהקשר לרופא התרחש בפרוס פסח תש"ג (1943).
ביומן מוזכר האירוע במשפט אחד. בזכרונות נכתב תיאור מפורט של ההכנות לסדר,
ומעורבות אישית מפתיעה של הרופא: יוזמתו, הסיכון שנטל באפיית מצות בחדרו, חוויות
יהודיות מעברו, ואפילו תחושת הגאווה.

ביומן: "ובאו לחדרי, ובתוכם הד"ר הנס מברלין, וערכנו הסדר כדת בחשכת לילה לאור הלבנה בחשאי..." (עלי מרורות, עמ' 122)
בזכרונות: (תיאור מפורט של ההכנות, ומעורבות הרופא).
"דוקא הרופא הגרמני עמד על כך שנערוך את הסדר למרות עייפותינו הרבה והשעה המאוחרת. הוא גם עודד אותנו, וסיפר בגאווה כי היה עורך פעם סדר מסורתי..." (מקור, עמ' 107, עלי מרורות, עמ' 173)

שני המקורות מעבירים את השינוי שחל בזהותו של יהודי זה¹⁷. המפגש האחרון עם הרופא מתואר רק בזכרונות, ערב חיסול מחנה קונוין. בקיץ 1943, בעיצומן של האקציות האחרונות, קיימו ראשי המחנה עם הרב "התיעצות טרגית נדירה", ובה עלתה תכנית התאבדות (על כך להלן). הרופא, אשר "גילה" את החבורה בחדר המשטרה, שותף בדיון והזדהה עמם - "אני בעצה אחת אתכם", אמר, ונפרד בלבביות כשדמעות רותחות ניגרות מעיניו¹⁸. כעבור שבועות אחדים אכן בוצעה בקונוין תכנית ההתאבדות של ראשי המחנה. הרופא נראה רץ ואז נעלם. הם מצאוהו בחדרו:

על המכתבה של הרופא - שהיתה מכוסה במפה צחורה - עמדו סדורות תמונות- משפחתיות לאין ספור... כך היו תמונות שהציגו את עברו הצבאי, גם בחזיתות המלחמה השונות בשנות 1914-1918. הן היו עדות חיה לעברו הצבאי המפואר והפטריוטי... כן סודרו מכתבים... מדליות... באריזותיהן המקוריות, לפי סדרן הכרונולוגי. ובמיטתו, בין הסדינים הצחורים, שכב לו מידוענו הרופא, בפיג'מת משי ענוג, כשעל חזהו הימני מוצמדים האותות והמדליות החשובים ביותר. (עלי מרורות, עמ' 181)

הנה כי כן: ברגעיו האחרונים ביטא הד"ר הנס קנופף את הקשר העמוק לזהותו הקודמת. הנאצים פתחו את מזוודותיו והתחלקו ב"ירושה" לנגד עיניו, שהיו עוד פקוחות.

¹⁷ הקושי להיפרד מן הזהות הגרמנית עולה ביומן גם בתיאור דו-שיח בין היהודי זויאנץ מקלן למפקד המחנה ביום א' סוכות תש"ג (1942), כאשר נלקחו שלושה יהודים חולים וביניהם יהושע זויאנץ. מפקד המחנה צעק אליו: "בלום פיר, אתה נוסע למולדת שלך", והיהודי השיב: "מולדתי היא בקלן, בגרמניה". המפקד השיב לו: "רחובותיה היפים של קלן כבר נקיים מיהודים".

¹⁸ מעניינת ההקבלה בין תיאור זה למקרה אחר, שאירע במחנה בודז'ין (Budzyn). שם שהה בין היתר באוכביץ, אסיר משטטין, גרמניה, שמשפחתו התנצרה בהיותו כבן שש. הוא נידון לתלייה על-ידי המפקד, מפני שלא דיווח על אסיר שנמלט, כדי למנוע הריגת עשרה אנשים נוספים. באוכביץ ביקש מהמפקד למלא את בקשתו האחרונה:

"אני הייתי קצין גרמני במלחמה העולמית הראשונה ולחמתי על-יד ורדן. מכל הבטליון שלי נשארו רק אחדים, ואני קיבלתי את צלב הברזל מדרגה ראשונה. ומפני זה אני מבקש שיירו בי, ולא יתלו אותי. על כך ענה הוונקטמייסטר: 'אם יש לך צלב ברזל או לא, אם היית קצין או לא, בשבילי אתה יהודי סרוח ויתלו אותך'. אז עלה על הגרדום ושאל אם יש לו רשות להגיד מלים אחדות לקהל היהודים במחנה. זה הירשה לו. אזי אמר: 'אני נולדתי בתור יהודי, ומה שאני זוכר מיהדותי זו היא תפילה אחת, ובעצם רק המילים הראשונות של התפילה והן 'אלוקי אברהם, יצחק ויעקב', וזה כל מה שאני זוכר. אבל אני רוצה, ואני מת בתור יהודי, ואני מבקש אתכם, יהודים, אימרו קדיש אחרי'. ועשינו את זה". באוכביץ זה שב אל זהותו על סף מיתתו. (מתוך עדותו של ד"ר דוד וודובינסקי, היועץ המשפטי לממשלה, נגד אדולף אייכמן, עדויות ב', ירושלים תשל"ד, עמ' 117). במאמרו "ואמונה עיניתני" הביא ד' מכמן את העדות הזו כדוגמה לאלו ששבו אל זהותם על סף מיתתם, בבחינת "תשב אנוש עד דכא ותאמר: שובו בני אדם" (תהילים צ' ג'). מכמן דן, "ואמונה עיניתני", מלאת, תל-אביב: האוניברסיטה-הפתוחה, תשמ"ג, עמ' 341-350.

השוני הטקסטואלי בין המקורות בולט: הכתיבה האופיינית ליומן עניינית ומרוכזת, אך מעבירה את עיקרי הדברים ובמידת-מה גם את רוחם. סגנון הזכרונות לא רק מרחיב כמותית, זהו סגנון ציורי, אירוני ומלווה בפי האישי והחוויתי של כותב הזכרונות.

נושאים שנכתבו רק בזכרונות (או נרמזו ביומן) עובדה מפליאה היא שנושאים אחדים בעלי חשיבות רבה נרשמו רק בזכרונות, והם: העברת המידע אודות הרצח בחלמנו לציבור היהודי, עוד בתקופת סאניק; נסיונות התנגדות בקונין; פרשת ההתאבדות של ראשי המחנה היהודים בקונין; דילמות ופסיקה הלכתית.

העברת המידע על הרצח בחלמנו:

כאמור, לגבי קבלת המידע בסאניק יש הקבלה בין שני המקורות. ואולם בזכרונות נרשמו גם פעולות אחדות של העברת המידע על הרצח לסמכויות גבוהות יותר כבר בדצמבר 1941 ובעיקר בראשית 1942, כלומר סמוך מאוד להתחלת הרציחות בחלמנו. נושא זה לא מופיע כלל בחטיבת היומן. מדובר בכמה ערוצים שבהם ניסו להעביר הלאה את המידע על הרצח: א. ליו"ר של הקהילות הסמוכות גומבין וגוסטינין. המידע על רצח בגז התפרש תחילה כשמועות.

ב. בתיאום עם ראשי הקהילות הועבר המידע על-ידי משלחת אנשי ציבור, בראשות אברהם זייף, ליוזנרמט המרכזי של שלזיה-העילית, בראשותו של מרין, מתוך אמונה שיש לו השפעה כלשהי על הגרמנים. מרין סירב להתייחס לכך, טען כי ידוע לו על אושוויץ רק כ"מקום השמדה למתנגדי המשטר", ויעץ להם להתרכז בהקמת בתי-מלאכה ובגיוס לעבודה לצורכי הגרמנים בתוך הקהילה¹⁹. תגובה זו משתלבת עם ידיעותינו על מדיניות "הצלה על-ידי עבודה" של מרין ואחרים. הרב מוסיף את דעתו האישית, כי ייתכן שתגובתו של מרין ותגובת ראשי קהילת גומבין נבעו מתוך הרגשה שאין מה לעשות, ומוטב שלא לגרום לבהלה. על משלחת זו כתב הרב גם ב"פנקס גאסטינין" שם הוא מתאר שהמשלחת עברה קשיים עד שהגיעה לזגלמביה (Zaglebie) ועד שנפגשה עם מרין. מרין טען כי לא ידוע לו על השמדה, אולם כינס ישיבה כדי שיספרו את דברם. המשלחת היתה מזועזעת מתגובתו ומיחסו.²⁰

ג. העברת המידע לרבנים בבנדין (Bedzin), בפגישה שארגנו עמם לאחר תגובתו של מרין.²¹

ד. העברת המידע לרבו של הרב אהרונסון, האדמו"ר מסוכטשוב (Suchaczow), ששהה בוורשה, במרס 1942 (מקור, עמ' 65-64). את תוכן האיגרת הביא הרב לימים ב"פנקס סוכטשוב": "מחשש לפתיחת המכתב כתבתי ברמז: 'הדודה אסתר מרחוב מגילה בית 7 באה'". הרמז היה ברור - במגילת אסתר (פרק ז' פסוק ד') נאמר: "כי נמכרו אני ועמי

¹⁹ זכרונות, כתב-יד, עמ' 55-54.

²⁰ יהושע משה אהרונסון, "כעלמנא", י.מ. בידערמאן, עורך, פנקס גאסטינין, ניו-יורק, תל-אביב: גאסטינינער זיכור-בוך קאמיטעט, 1960, עמ' 311-314. התיאור תואם את הידוע לנו ממקורות נוספים על גישתם של ראשי יוזנרמט אחדים לעבודה לצורכי הגרמנים. כגון: "ראשי היוזנרמט שהשליכו את יהביהם על העבודה האמנו כי 'יודופוביה' ותאוות הרצח יונעו בסופו של דבר על ידי שיקולי ההגיון והתועלת". ישראל גוטמן, "הקונפציה של העבודה בתפיסת היוזנרמט ומשמעותה במציאות", בתוך ישראל גוטמן, עורך, דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית, ירושלים: יד-ושם, תש"מ, עמ' 129-154 (הציטוט מעמ' 143). מוניק מרין, ראש היוזנרמט המרכזי בשלזיה העילית, היה אחד מאלו שאחזו בתפיסה זו ולפיה נקבעה מדיניותו, כמו גם מדיניותם של מרדכי חיים רומקובסקי בגטו לודז', יעקב גנס בוויילנה ואפרים באראש בביאליסטוק. החשש "שלא לגרום לבהלה" מזכיר גם את תגובתם של מנהיגים אחרים, כמו הרב ליאו בק בטרזין.

²¹ שנה, "מפעלו התייעודי", עמ' 23.

²² רבי דוד בורנשטיין, נינו של הרבי מקוצק, נולד ב-1876, והוכתר לאדמו"ר ב-1926. הוא קבע את חצרו בלודז' ובה גם הקים ישיבה. עם כיבושה העבירוהו לוורשה, שם עבד רשמית בבית-המלאכה של שולץ. הוא לא עמד בתנאי הרעב והסבל, ונפטר בגטו אחרי סוכות 1941. ראה פנקס סאכאטשעוו, ירושלים: הוצאת ארגון יוצאי סוכטשוב בישראל, תשכ"ב, עמ' 636-638. הרב אהרונסון היה חסיד סוכטשוב מנעוריו ובתקופת שהייתו בוורשה עם פרוץ המלחמה העמיקו קשריו עם רבו. משהגיעו פליטים מעיירות הסביבה לסאניק, בעיצומו של פורים, ותיארו את חיסול עיירותיהם, החליט הרב לנסות להעביר את המידע לרבו.

להשמיד להרוג ולאבד, ואילו לעבדים ולשפחות נמכרנו החרשתי". את תגובת רבו הביא באחד הפרקים הדרמטיים ביותר בזכרונות, המתאר את ימיו האחרונים של מחנה קונין, ברגעי חשבון הנפש, אם לסיים את חייהם במו ידיהם. כפי הנראה נצר את המסר עמו כמוטו לאמונתו בחיים.
...אמרתי לכולם: "לחיים!"

איזה לחיים? ... הלא אנחנו שותים עכשיו "למוות!"
ענית לו בהסבר שקיבלתי בגלויה מהרבי מסוכצ'ב - חודשיים לאחר שהגעתי למחנה: "גם כי אלך בגיא צלמוות לא אירא רע כי אתה עמדי" - הכוונה היא לחיים הנצחיים. (עלי מרורות, עמ' 177-175).

נסיונות התנגדות בקונין

בחטיבת היומן אין כל אזכור לנסיונות התנגדות למעשה, להפך: במסה העוסקת במישרין בשאלת מרי נרמז כי נושא ההתנגדות נידון, אך "המיעוט, מביני דבר, לא רצו לקבל עליהם אחריות הכלל כולו". לעומת זאת בזכרונות קיים דיון ממושך, כמעט בלתי פוסק, בתכניות התנגדות מאז ראשית האקציות בקונין, בקיץ 1942. באקציה השלישית, בתיאור מעשה המועמדים לשילוחים, תואר ניסיון מעשי ראשון:
...כתוב בתורה: "ונשמרתם לנפשותיכם". אנחנו חייבים להתנגד. במשך שלש השעות, הם הספיקו לכרות מנהרה עמוקה בבטן האדמה. אילו הרוצחים היו מתמהמהים עוד שעה, היו כולם מספיקים לברוח החוצה. (מקור, עמ' 95, עלי מרורות, עמ' 161).

בעקבות אקציה זו הכינו שלושים סכנים "חדים וארוכים". ההחלטה היתה לפתוח במרי באקציה הבאה: "הלא כך או כך, מוקדם או מאוחר, יקחו ויבילו את כולנו. נגן לפחות על הכבוד היהודי, וננקום את דמינו השפוף".
המניעים היו קודם כול שמירה על הנפש, קרי הצלה. וכן התנגדות של "כבוד" תוך לקיחת נקם. בקיץ 1943, על רקע הידיעות על אושוויץ ועל חיסולו הקרוב של המחנה, תכפו הישיבות בעניין ההתנגדות, וגובשו תכניות המרי. הועלו הצעות שונות כיצד להתנגד, "רק מחשבה אחת הטרידה אותנו: לא לתת להוביל אותנו כצאן לטבח!"²³
האם השפייע מרד גטו ורשה על הלך-הרוח בהקשר לתגובות בקונין? ברור משני המקורות כי מידע על המרד הגיע אליהם. במסה שבחטיבת היומן מוזכרת ורשה במאמר מוסגר, כמקרה של אומץ לב. בזכרונות מתואר מכתב שהגיע במחתרת ובו מידע על מרד גטו ורשה. גם לפי מקורות נוספים מתברר ששמעו על המרד מפי פולנים שעבדו במחנה, ושמועות אלו עודדו אותם.²⁴ ניתן להניח, אם כי הדברים לא נכתבו, כי הזכרת המידע על גטו ורשה אינה אינפורמטיבית בלבד, אלא נכתבה כאירוע שהותיר את רישומו והשפייע עליהם. מכל מקום, בסופו של דבר לא בוצעו תכניות המרי בשל הקשיים הנ"ל, ומעל לכול: "אין אונים, וחוסר החלטיות".

התאבדות ראשי מחנה קונין

במחנה קונין התרחשה אחת התגובות היוצאות דופן במחנות בפולין: התאבדות ראשי המחנה תוך הצתתו.²⁵ למעשה יוצא דופן זה אין כל אזכור ביומן עצמו, אך הוא תועד בחטיבת היומן במסמכים שצירפו לו שניים מראשי המחנה, זייף וקאמלאז'. נושא ההתאבדות נכתב כדיון עקרוני-תיאורטי בחטיבת היומן, הרבה לפני ביצוע ההתאבדות. דיון זה הוא יוצא דופן הן בהצבת השאלה כשאלה כמעט מחקרית ("למה לנו חיים בזמן שאבדנו משפחותינו

²³ הביטוי שאול מן המקורות, ומובא בהקשר זה ללא הקונטקסט שנוצרו כאשר התפרסם.

²⁴ שמואל מוטיל, "דער אויפשטאנד אין קנינער לאגער". ספר קהילת קונין, תל-אביב, 1968 ספר קונין, עמ' 622-624. אמנם הזכרונות נכתבו בתקופה שבה החלו במחנות-העקורים הדיונים על "מרד" ועל "כבוד יהודי", אולם כאמור ורשה הזכרה כבר ביומן, והדיון על "מרד" ו"כבוד" עלה גם הוא כבר במסה "מדוע לא עמדנו על נפשותינו" שהיא חלק מחטיבת היומן.

²⁵ עיין גם ידיעות אחרונות, כ"ח בניסן (יום השואה) תשנ"ה, 27 באפריל 1995.

ויודעים אנחנו המחכה לנו..?"), והן במכלול התשובות שניתנו עליה. לצד התשובה ההלכתית - התאבדות אסורה מדין תורה - נידונו גם נימוקים מוסריים ופסיכולוגיים: אי-רצון להקל על האויב את מלאכת הרצח, ובעיקר שאיפת החיים, שהיא למעלה מבינתנו, ומקורה ברצון הבורא בקיום העולם (נציין כי מקרים בודדים של התאבדות אסירים במחנה קונין כן הוזכרו ביומן). שני מסמכים בחטיבת היומן מזכירים במלים קצרות וטעונות את האירוע עצמו: מכתביהם של שניים מהמתאבדים, קאמלאז' וזייף, שהוטמנו עם היומן. זייף סיים את מכתבו במלים: "אנו החלטנו למכור את חיינו במחיר יקר - לערוך מרד. ארץ אל תכסי דמם!". קאמלאז' כתב במפורש: "אני ועוד חברי מתכוננים לנהוג כשמשון, אם רק נצליח ותנתן לנו הזדמנות שכזאת". לעומת זאת, בחטיבת הזכרונות תופסת ההתאבדות של ראשי המחנה פרק נכבד, כשהיא מתוארת לפרטיה: הרקע למעשה, ההתייעצות ערב ביצועו, הנימוקים והביצוע הטרגי של התכנית. באוגוסט 1943 נערכה התייעצות דרמטית ביותר ובה נפלו החלטות על תגובת מרי. תשעה איש, ממנהיגי המחנה, התכנסו בחצות ליל מעון בחדר המשטרה:

"אנשים עדינים, אינטליגנטים, אנשים צעירים וחסונים, אנשים חרוצים, אנשים כשרוניים שהאמינו בתרבות המערבית החדשה, ביושר סוציאלי ובקידמה, התאספו כדי להחליט באיזו צורה להפטר מהחיים המושפלים, חיים בלתי נסבלים של המפלצת הברברית בעולם העכור" (זכרונות, מקור, עמ' 111-112, *עלי מרורות* 176).

הרקע להתכנסות זו היה מידע שהגיע כי קרב יום האקציות הסופיות וחיסול המחנה. השאיפה לנקם גאתה, והוויכוח התמקד בשאלה המכרעת: מוות תוך נקם, או התאבדות קולקטיבית של כל ראשי המחנה. תחילה נידונו תכניות הנקם, שבהן תמך גם אהרונסון. הכול הסכימו כי יש לשפוך דם גרמנים לפני שימותו הם. התפקיד היה אמור להיות מוטל על פיליפ ז'ילונקה גדל הגוף, והרב עודד אותו לקחת השראה מדמותו של שמשון הגיבור: "תוכיח את גבורת שמשון הגיבור. קח נקמה משונאינו. קרא בקול גדול אל השם: 'חזקני ואמצני הפעם!'. אולם גם יהודי חסון זה התמוטט כשהוטלה עליו המשימה לנפץ גולגולות בסכין. תגובתו המיואשת מלוות האנחה הבהירה להם כי אין לסמוך עליו. מתוך ייאוש הועלתה הצעה להתאבדות קולקטיבית של ראשי המחנה. קאמלאז', אחד מראשי המחנה, העלה טיעון מוסרי לכך: הוא חשש שהם, החזקים במחנה, יאולצו להיות הרוצחים של אחיהם החלשים: "אנחנו לא רוצים להיות רוצחי אחינו, ולכן עלינו להתאבד". תגובתו של אהרונסון לתכנית ההתאבדות היתה התנגדות נמרצת וחד-משמעית. נימוקיו היו הלכתיים: איבוד לדעת אסור לפי התורה. אמנם קשה היה לו להתייחס לשאלתם על מעשה שאול ("לא היה לי כל מענה", כתב), אך הוא עמד על דעתו גם כאשר התאספו לשתות "לחיים" בפגישתם האחרונה עלי אדמות. אל ההחלטה להתאבד הצטרף, כאמור, גם ד"ר הנס קנופף. בעניין עקרוני זה לא קיבלו ראשי היהודים את דעתו של הרב, והתאבדו ב-13.8.43,²⁶ ימים אחדים לאחר אותה פגישה. הרב מתאר את הצתת המחנה שלוותה בחבלה בצנרת המים, ואת המפגש עם גופותיהם של רעיו שתלו את עצמם. אל המעשה הצטרפו עוד שני יהודים, אחד מהם הצליח הרב לנתק מחבל התלייה ברגע האחרון, ולפי עדות אחד הניצולים, שמואל מוטל (Mottel), מנע את התאבדותם של עוד שניים שניסו להטיל עצמם לבור מים, חרף התנגדותם (כך גם כתב העד לאחיו של אחד המתאבדים, א' זייף, בברגן-בלזן)²⁷. מתחקיר בבית-לוחמי-הגטאות עולה כי קבוצת הקושרים מנתה בתחילה כ-15 איש, מהם ניסו להתאבד שמונה, כולל הרופא. לפחות אחד מהם ניצל. פרשה זו טרם מצאה את מקומה הראוי בדיון ההיסטורי על ראשי היהודים במחנות. יש לציין שלמרות התנגדותו העקרונית ראה הרב במנהיגים אלו "קדושים":

²⁶ במכתבו של זייף, שנכתב ב-12.8, נאמר: "מחר מוציאים להורג", ואכן יום ו' חל ב-13.8. בספר קונין נכתב התאריך בטעות 9.8 (עמ' 623). גם ריצ'מונד בדק את התאריך במקורות שונים, והגיע למסקנה שתאריך ההתאבדות היה 13.8.43. ראה: Richmond, Konin, בעיקר עמ' 324, הערה 7.
²⁷ מוטיל גרשון ושמואל, מכתב ממחנה העקורים בגרמניה אל אחיו של אברהם זייף, ארכיון בלה"ג, 1/175E8/175E8, וכן - עדות שמואל מוטיל (שמואל מוטיל), אי"ש, 03/3661. ראה גם: זכרונותיו של מוטיל בספר קונין, הערה 3 לעמ' 3.

למחרת האירוע אספנו את עצמות הקדושים הנשרפים ואת אפרם וקברנו אותם במקום. את ראשו של קאמלאז' וידו של גצל קליינוט (Kleinot), שלא נשרפו כליל, הכנסנו לצנצנת גדולה, בבחינת "תפילין של יד" ו"תפילין של ראש", יחד עם פיסת נייר שעליה נרשמו שמות הקרבנות הנספים. (עלי *מרורות*, עמ' 186)

הדימוי הנדיר "תפילין של יד" ו"תפילין של ראש", אופן הקבורה, וכינוים בשם "קדושים" מוכיחים שלמרות התנגדותו, הרי לאחר מעשה התייחס לכך בהבנה ונהג כלפיהם בכבוד. ייתכן שראה בהם "אנוסים", והשראה לכך שאב מדברי הגמרא על אודות שאול המלך, שאף כי איבד עצמו לדעת, ראוי היה להיספד, ונענשו על שלא חלקו לו כבוד (יבמות ע"ח ע"ב). כך נובע גם מלשון ה"שולחן ערוך": "המאבד עצמו לדעת והוא אנוס כשאול המלך, אין מונעים ממנו דבר" (יורה דעה סימן שמ"ה סעיף ג'), כלומר: אין מונעים ממנו הספד ונוהגים עליו מנהגי אבלות.

גם בנושא אחר בולטת השונות: פסיקה הלכתית, חגים ומועדים ודילמות הלכתיות כמעט לא הוזכרו ביומן, ואילו בזכרונות - מכלול הנושאים הקשורים לשמירת הזהות הדתית ולמשא תפקידו כרב מהווה מוטיב מרכזי. בנושא הפסיקה עולים שאלות ואירועים מחיי היום-יום במחנה, כגון אכילת אוכל טרף וברכה על אוכל טרף (מקור, עמ' 68), עשיית רפידות נעליים מגווילי ספרי תורה (מקור, עמ' 97), ושאלות של חיים ומוות - חילופי יהודים ביהודים למטרת עבודה תמורת תשלום, ובעיקר הכנת הרשימות לאקציה²⁸.

מסקנות והשערות: מה בין יומן לזכרונות

השוואה בין היומן לזכרונות בנושאים ובאירועים המשותפים לשניהם מצביעה על חפיפה מפליאה ביניהם. ניתן לומר כי בנושאים מרכזיים, כמו תנאי החיים, התמותה והקבורה, תיאור עמידתו של אברהם זייף, פרשת הנער הגוסס שנצטוו לקבור, המכתבים מסאניק, התיאור הכרונולוגי ועוד - קיימת הקבלה כמעט מלאה, הרבה מעבר למה שניתן היה לצפות מזכרונות שנכתבו לאחר שלוש שנים סוערות וקשות. הדבר מעניק אמינות למכלול זכרונותיו של הרב, גם לאלו שאין להם מקבילות או שמתייחסים לתקופה אחרת, ומאפשר הזנה הדדית וראייה רחבה יותר, כאשר הזכרונות משלימים את היומן. יחד עם זאת מצויים גם לא מעט שינויים ותוספות בחטיבת הזכרונות, ומן הראוי לתת את הדעת לסיבות להתהוותן. הטענה הנזכרת בראשית המאמר, ולפיה כתבי זכרונות מושפעים מהלכי-רוח חדשות לבקרים ונוטים לייפוי, אינה רלבנטית למקרה הנדון: שני המקורות הם בבחינת "עדות מוקדמת" - סמוכים לאירועים, ובידינו כלים נוספים לבדוק את אמינות הזכרונות, באמצעות הקבלתם ליומן ולמכתבים שצורפו אליו בעניינים המשותפים שהוזכרו בהם (אישיותם של ראשי המחנה וההתאבדות), ואימותם על-ידי עדויות נוספות, כמו עדויות ניצולים אחרים מקובין²⁹.

חלק מהשוני נובע מנסיבות כתיבתם של המסמכים: יומנים בתקופת השואה נכתבו בתנאים קשים ביותר, ועל כן ביומן הזה, כמו ביומנים נוספים, ניכרת מגמה של **קיצור ותמצות**. כתיבת היומן היתה כרוכה בקשיים פסיכיים שונים: קושי בהשגת נייר, במציאת מקום כתיבה, בהצפנה ובחשש המתמיד מפני גילוי. גורמים אלו הביאו לקיצור ולריכוז בכתיבה, כפי שהעיד כותב היומן:

יסלח הקורא על אי-דיוק הדקדוקי לפרקים, ואי סדר סטטיסטי, כי הנני כותב באישון לילה בסתר תחת סכנת מוות אם ירגיש מי שהוא, ולכן גיליתי - באיזהו מקומן - רק טפח וכיסיתי

²⁸ עיין פרבשטיין, "ד' אמות", עמ' מג' ע'.

²⁹ שמואל מוטיל. זאת נוסף להתרשמות אישית מאישיותו של הכותב, שהיה איש הדיוק והסדר, ותבע גם מאחרים לדייק ולא להפריז. כך התרשמו גם צבי שניר מקיבוץ לוחמי-הגטאות, שראיין את הרב, ויהושע אייבשיץ, שעמד עמו בראש מערכת *זכור*. שוחחתי עם כמה אנשים שהכירוהו, והם ציינו שהיה מתקומם כאשר תוארו אירועים מתקופת השואה בהפרזות ובהגזמות, ותבע להתייחס אל הדברים בדיוק כפי שהיו. עד כמה היה קפדן ודייקן ניתן לראות גם בפנקס רשימותיו כרב לאחר המלחמה.

טפחיים, והמשכילים יבינו את אשר לפניהם להפיח נשמת רוח חיים באותיות שכתבתי, לתת צורה שלימה אמיתית למגילת סתרים זו. (עלי *מרורות*, עמ' 122).

תקופה של שנה ומחצה תועדה ביומן זה בדפים אחדים. סיבה זו, שאולי נוכל לכנותה סיבה אובייקטיבית, עשויה להסביר את העובדה שרוב היומן נכתב כדיווח ענייני: לשונן אינפורמטיבית בדרך-כלל; פרטים אחדים רק נרמזו בו, או נעדרו ממנו, ובפרקי הזכרונות הם מפורטים יותר. ייתכן שמשום כך יש בזכרונות גם ביטוי רחב יותר לרחשי הלב, ואפילו תיאור טבע.

לנסיבות כתיבתם של יומנים קשור גם **החשש פן יתגלה כתב-היד**, ובכך יעמיד הכותב בסכנה את אחיו לצרה. כבר בעצם כתיבת הדברים נטל הכותב על עצמו סיכון: רישום האירועים והנצחתם עמדו בניגוד מפורש למגמת הנאצים לשמור על סודיות ולטשטש את עקבות הרצח. זאת בנוסף על המגמה הברוטלית לשבור את רוח האנוש ושרידי הזהות האישית. ועל כן, בכתיבת דברים שיש בהם חשש לציבור, כמו תכניות מרי, מסתבר שנזהר הכותב זהירות יתרה. זה מסביר את העדר ההתייחסות לכל גילויי המרי וההתנגדות לגרמנים, שכמעט לא הוזכרו ביומן: כבר בחודשים הראשונים נמנע הכותב מלהזכיר גילויי מרי פרטיים או יוזמות של ראשי המחנה, כמו זו להביא לפיטוריו של המפקד. מובן שהדבר בולט יותר מקיץ 1942, שם אין ביומן כל הד לא למחשבות על מרי ונקם, לא לדיונים ולא ל"נסיגות", וזאת בעיצומם של ימי תכניות ההתנגדות. לכך ניתן לשייך גם את העדר ההתייחסות למידע שהגיע מבחוץ, ועלול היה להתפרש כמרי (זו, כפי הנראה, הסיבה לכך שהגורם החיצוני לכתיבת היומן הוזכר רק בזכרונות).

צריך להזכיר גם את עובדת **אובדנם של חלק מדפי היומן**: העמודים מן התאריכים אוקטובר 1942 עד סוף השנה (עמ' 17-19 של כתב היד), וכן הדפים האחרונים, לא נתגלו, ולא נדע מה הכילו. נוסף לכך יש לזכור כי כתיבת היומן הופסקה חודשים אחדים לפני חיסולו של המחנה, במאי 1943, כאשר האקציות נמשכו עד אוגוסט, ואז התרחשה גם ההתאבדות. ייתכן שמציאת מקום המחבוא היא שהביאה להפסקת הכתיבה, ואולי תחושת הקץ הממשמש ובא. כלומר, היומן לא נכתב בתקופה הקריטית של האקציות, שבה תוכנו תכניות ההתנגדות וההתאבדות, וגם זו סיבה העשויה להבהיר את הימצאות חלק מן החומר רק בזכרונות. כך ניתן להסביר גם את ההבדלים בשאלת ביצוע מעשי מרי, שנכתבו לעיל, כאשר גורם הפחד, למשל, התברר רק בשעת מעשה, ואילו שאלת האחריות הקולקטיבית התגמדה בשלב חיסול המחנה. ואולם תשובה זו אינה יכולה להסביר את העדר הכתיבה על כך בקיץ 1942: בתקופה זו היתה הכתיבה בעיצומה, ובכל זאת אין כל רמז להתנגדות, הן של אנשים פרטיים והן תכניות התגובה של הציבור. לעומת זאת, חרף הקיצור והתמצות המאפיינים את רובו של היומן, האריך הכותב בתיאור הסבל במחנה, הרעב על ביטוי האנושיים הנוראים וגילויי סדיזם. הוא תיאר בהרחבה, בין היתר, את הצריפים, צורות העבודה והכנת האוכל. התרחשויות קשות במיוחד, בעיקר התעללות בנערים צעירים, הובאו לפרטיהן (להוציא החודשים בשנת 1943, שבהם הכתיבה היתה אחת לכמה שבועות או חודשים ובקיצור רב). מעבר לסיבות ולנסיבות הקשורות בתנאי הכתיבה, יש אפוא לחפש את התשובה להבדל בין המסמכים בסיבות סובייקטיביות, בחוויה הפנימית של הכותב, ברגשותיו, במניעיו, בחששותיו, ברבדי זכרונותיו.

בראשונה יש לבחון את **מניעי הכותב** לגבי כל מקור: זה עניין משמעותי ביותר, וכבר נידון במאמרים אחדים אודות יומנים מתקופת השואה³⁰. כל כתיבה היסטורית מתייחסת לקהל יעד מסוים ויש לה מטא-היסטוריה משלה. גם היומן שלפנינו נכתב למען הדורות הבאים, וכן גם המסמכים שצורפו אליו. הכותב מתייחס במפורש לקהל הקוראים העתידי שלו. ואולם,

³⁰ ראה ישראל גוטמן, "אדם צ'רניאקוב, האיש ויומנו", בתוך ישראל גוטמן וליוויה רוטקירכן, עורכים, *שואת יהודי אירופה; רקע-קורות-משמעות*, ירושלים: יד-ושם, תשל"ג, עמ' 360-335, בעיקר עמ' 335-336; מאיר דבורצ'קי, "יומני גטו וילנה", בתוך מרדכי אליאב (עורך), *עיונים בחקר השואה* רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ט), עמ' 79-112, בעיקר עמ' 79-80; חיים א' קפלן, *מגילת יסורין* (יד-ושם תשכ"ו), בעיקר עמ' י"ג; יוסף קרמיש, "רשימותיו של הירש ואסר", *יד-ושם קובץ מחקרים ט"ו* (תשמ"ד), עמ' 167-161; עמוס גולדברג, "יומני השואה - סיפורם של חסרי האונים", *בשביל הזכרון* 13 (יד-ושם, ניסן-אייר תשנ"ו), עמ' 4-12.

עלינו לברר גם מבין השיטין, אם לכותב היו לאחר המלחמה, עם כתיבת הזכרונות, אותם מניעים שהיו לו בשעתו בכתיבת היומן, או שמא עברו המניעים תהליך השתנות עקב הנסיבות האישיות וההיסטוריות השונות. במלים אחרות, עלינו לשאול: מה בעיקר רצה הכותב להנציח בכל אחד מהם.

"ב"ה דיין אמת. לדור אחרון תיכתב זאת - לעם נברא". באמירה זו בפתיחה ליומן בא לידי ביטוי המניע העיקרי שלמענו נטל את הסיכון הרב שבכתיבה, כמוהו כמתעדים אחרים: להנציח את הדברים לדורות אשר יבואו. "חובת השעה", כך הגדיר בזכרונותיו את הדחף לכתיבת היומן. נימוק מיוחד נכתב על המסה "מדוע לא עמדנו על נפשותינו", ומסתבר שמלכתחילה נועדו הכתבים גם לחוקר:

כותב אני יומן "מגילת בית עבדים בקאנין", כרוניקה, בתור חומר מדעי לחוקרי דורנו. נכתב בקיצור נמרץ, אחד מני אלף, בלי כחל ובלי סרק, רק דברים כהווייתם כמו שהם, ממה שראו עיני. (עלי מרורות, עמ' 122)

בזכרונות נכתב כי לדחף הפנימי נוסף גם דחף חיצוני:

מיד לאחר הפסח סיפרו לי בחשאי אנשי היודנראט, כי פגשו באדם שהציג עצמו כסוכן קומוניסטי. שאלתם היתה, אם כדאי לספק לו מידע על המתרחש במחנה, היות ומשפחותינו עדיין היו אז בחיים. חשבתי על התוצאות האפשריות הצפויות לנו, באם הדבר יתגלה, ויעצת להם שלא לעשות כדבר הזה. אך בו בזמן, עלה בדעתי הרעיון כי צו השעה הוא לכתוב יומן. (מקור, עמ' 88, עלי מרורות, עמ' 154)

כשנה לאחר מכן, בימי האקציות של מחנה קונין, השפיע רפיון הרוח גם על הכתיבה, אולם תחושת השליחות גברה על כך: "...התחלנו להתכונן לשקיעתנו. בכתבי את יומני באותם הימים, הייתי שואל את עצמי: 'עבור מי?' אך הייתי מתנחם ואומר: 'לא עליך המלאכה לגמור!'" (עלי מרורות, עמ' 174). מניעים אלו חזרו ונשנו בכתבים בצורה מפורשת, גם ביומן וגם בזכרונות, אך האם היו מניעים נוספים שהניעוהו לכתוב?

דומה שכן. בכתיבת היומן ניכרת בבירור המגמה של **הנצחת הברוטליות הנאצית**, למען יידעו דורות אחרונים מה עוללו לעם היהודי. מניע זה מסביר את אריכותם של תיאורים העוסקים בתנאי החיים הקשים ובאכזריותם של הגרמנים. דחף זה אופייני לתקופת מרורים, שבה הרגש העיקרי הוא הצורך לספר את הבלתי ייאמן: עד כמה יכולים בני אנוש ליהפך לחיות אדם.

כל המדרשים המספרים מקושי עבודת בני ישראל ממצרים אינם מספיקים עוד לצייר את גודל לחץ קושי העבודה שלנו "בפרך". לכל הפירושים, פשוטו ומדרשו, וכולם נתקיימו כאן אצלינו. (יומן, עלי מרורות, עמ' 103)

מצד שני, נראה שעם השחרור התחזק הצורך (באופן לא מודע, או עקב הדיון המידי בקרב הניצולים) לתאר את התגובה היהודית, לזכור ולהנציח את היהודי לא רק כנשוא של הסבל אלא כמגיב, לוחם על זהותו ואנושיותו ואקטיבי. צורך זה מצא ביטוי ראשון בחטיבת היומן במסה "מדוע לא עמדנו על נפשותינו" שנחתמה בקיץ 1943, כאשר כבר בפתיחה מודע הרב לשאלה, איך יראה דור השואה בעיני הדורות הבאים. נראה שמודעות זו, שהחלה רק בסוף תקופת קונין, התעצמה לאחר השחרור, והיתה למניע מרכזי בכתיבת הזכרונות. ובל נטעה, לא מדובר במגמה של "הרמוניזציה וייפוי"³¹, אלא בחובה ההיסטורית לזכור גם את הפן הזה, ולא לתת לעדות על הזוועה לכסות ולעמעם את פן התגובה היהודית. הסבר זה עשוי לשפוך אור על אותם נושאים ואירועים שנכתבו רק בזכרונות, וממחישים את העמידה היהודית בכור הברזל של קונין. השפעתם של מניעי הכתיבה השונים ניכרת לדעתי הן בדרך התיאור ובחירת מושאיו, והן בהתייחסות או השמטה של נושאים ואירועים, כפי שראינו לעיל.

הערכתי היא שהיומן נכתב מתוך צורך פנימי ותחושת שליחות לתעד את החייתיות של הגרמנים, **האדם בשפלותו**, ואילו הזכרונות, במקביל לתיאור הזוועה, יעדם הינו גם הנצחת

³¹ פייקאז', "ספרות".

התמודדות היהודים, שמירת צלם האנוש והזהות היהודית גם בנסיבות בלתי אפשריות אלו, קרי - **האדם בגדלותו**. גישה זו עשויה אף להשיב על שאלת העדרם מן הזכרונות של הנושאים שעליהם הצבענו.

ואולם, ייתכן שדברים אלו הם ביטוי לא רק למגמת הכתיבה כחובת השעה, אלא **לחוויה המרכזית של הכותב בשעת הכתיבה**, כגורם המעצב את הכתיבה: בתנאי מחנה קונון, בשעת כתיבת היומן, אף מנקודת מבטו של רב ששימש משענת רוחנית, אין ספק כי החוויה המרכזית היתה המפגש עם עולם של כאב ורשעות שלא היה לה תקדים; המצוקה פיסית והנפשית היא שפרצה והציפה את היומן, ועמה חוויות נוספות, כחלק ממערכת הסבל, כגון מקרהו של אברהם זייף (ראה לעיל). יתרה מזו: ייתכן שהחוויה ההלכתית, או התגובה החברתית, נראתה בשלב זה כרצף, כחוליית המשך של חוויות מוכרות: הניסיון להגיש מים לחולה על אף הסכנה בדבר, לשאול על ברכה או להתפלל. ובפרספקטיבה של אותה שעה עדיין לא ידעו להעריך את גדלותם של מעשים אלו. וכמו כן, ההיתר שנתן הרב לאי-קיומן של תרי"ג מצוות בתנאי המחנה, עם כל הקושי שבדבר. החוויה שידעו זה עתה לראשונה היא שהציפה את הנפש ואת הקולמוס, ובאה לידי ביטוי מרכזי ביומן.

שונה היתה החוויה שהתפתחה בשעת כתיבת הזכרונות. לאחר השחרור, כשנרגעו ממלחמת הקיום הנוראה, בראייה כוללת יותר ובמבט לאחור, עלו ושוחזרו חוויות שהודחקו קודם לכן, תמונות מן ההווה היהודית ותגובה יהודית עשירה ומרגשת, שהיו לחוויה המרכזית של כותב הזכרונות. כמו למשל הנסיבות שבהן עלתה הדילמה הקשה בהקשר למתן רשימות לשילוחים; מקרים שבהם עלו שאלות הלכתיות עקב מצבים ללא תקדים; מאבקים לשמירת ערכים ומצוות, וחוויות החגים במחנה; גילויים של עזרה הדדית מתוך מסירות ותוך נטילת סיכון. כאמור, נושאים אלו אכן נכתבו רק בזכרונות. מנקודת מבט זו, למרות אמינותם כמקור ראשוני, מתעוררת מחשבה על חולשתם של יומנים אחדים מתקופת השואה: דווקא עובדת היותם שרויים באימי היום-יום, אשר מצאו את ביטויים בכתיבה, צמצמה את העיסוק בתיאור אירועים וחוויות שיש להם לא פחות משמעות בחקר השואה, ואי כתיבתן אינה מוכיחה שלא התרחשו, אלא שבאותה שעה שלטה עוצמתן של חוויות הסבל הפיסי והמפגש עם הרשע, וזכרונות וחוויות אחרים נדחקו לרובד פנימי של הזיכרון. לעתים העלה אותן הקולמוס על הניר מאוחר יותר, בנסיבות ובזמנים שונים, כשהם אמינים לא פחות, נארטיב נוסף בין הנארטיבים השונים,³² ואפשר - נארטיב היסטורי שיש בו פרספקטיבה רחבה ועמוקה יותר. זאת ועוד: היומן נכתב כיומנו של שליח ציבור, רב שנשא גם בכתיבתו את סבל בת עמו. ולא רק לשון הרבים רומזת לכך, אלא תוכנם של האירועים. ביומן משמש הרב פה לציבור, ועל כן אינו חוסך במלים כאשר הוא מתאר את סבלם וכאבם. אף האפיזודות שהובאו קשורות לציבור ולמצבו. וכך ניתן להבין את גימודו של הפן האישי של הכותב. להוציא רישומים בודדים (כמו בני משפחתו; קבורת הנער החי; תפילת יום-כיפור 1943), אין הרב מתאר את תחושותיו האישיות, לבטיו, דברים שנשא ומקרים שבהם התערב אישית. לדוגמה: שאלת אכילת אוכל טרף. ביומן אין רמז לכך, כפי הנראה משום שהרב סבר שאין שאלה לגבי הציבור במצב זה. לעומת זאת בזכרונות מתוארת השאלה כחוויה אישית כבר בימים הראשונים לשהותם במחנה קונון, כדילמה של רב שעליו לפסוק ולשמש דוגמה לאחרים: חלק היה סבור שרק כאשר האנשים יחלשו וירגישו חולשה, מותר להם. לעומתם סבור הייתי, היות והדבר כרוך בסכנת נפשות, חייב כל אחד מיד לאכול, ולא לחכות עד ליציאת נשמה. בראותי שמספר גדול של יהודים מתלבטים, אם לאכול את המרק הטרף, וביודעי שהענין כרוך בסכנת נפשות, לקחתי כף מרק, ולאחר שאמרתי בקול רם את הברכה: "שהכל נהיה בדברו", אכלתי את כף המרק. הסברתי לאנשים כי "שהכל נהיה בדברו", משמעותו היא שכל מה שמתרחש עם האדם, הכל נובע מרצון הבורא. אנחנו מצוים לחיות ולהחזיק את נפשנו. דברי אכן השפיעו וכמעט כולם אכלו את המרק. (עלי *מרורות*, עמ' 135).

³² על-פי ג"א פסמור, "האוביקטיביות של ההיסטוריה", בתוך אברהם וינריב (עורך), *חשיבה היסטורית ב'*, תל-אביב: האוניברסיטה-הפתוחה, תשמ"ז, עמ' 328-329.

פסיקה ראשונה זו בקונון משקפת את גישתו ההלכתית של הרב ואת האחריות שנטל על עצמו,³³ ואשר באו לידי ביטוי באירועים רבים המתוארים רק בזכרונות. ברשימה "נסינות", המהווה חלק מחטיבת הזכרונות, התייחס הרב לאותה שעה של הכרעה ראשונית בעניינים אלו, ונימק את החלטתו תוך התבססות על מקורות. הוא פסק גם לגבי ברכה אחרונה, הנאמרת לאחר האכילה - "בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שבראת, להחיות בהן נפש כל חי", וכאן הוסיף את הבסיס ההלכתי שמצא לכך (עלי מרורות, עמ' 242-243). לאירוע זה יש השלמה בכתביו המאוחרים של אהרונסון, שבהם תיאר את רחשי לבו בשעת הכרעה זו לאכול מאכלות אסורים. בדרשה הראשונה שנשא כאשר נתמנה לרב במחנות-הפליטים באוסטריה, שראשי הפרקים שלה רשומים בפנקסו הנמצא בידי המשפחה), התוודה כי ההחלטה לאכול אוכל זה היתה כה קשה אישית עבורו, עד שחש כי "איבדתי את כל חלקי בעולם". שכן, על אף שמעיקר הדין הכריע כהלכה, הרי לפי תורת הסוד יש במאכלות אסורים חשש של אטימות הלב והנפש, והוא מעיד כי באותה שעה גמר בדעתו כי לא יוכל יותר לשמש ברבנות. רק כאשר נתברר שהרבנים הבודדים ששרדו הם באותו מצב - "מתוך אספה של 200 רבנים בוורשה, נותרתי יחידי" - החליט לקבל את התפקיד. צמצום הפן האישי ביומן עשוי להסביר גם את השמטת הדברים שנשא במינוי המנהיגות, את אופי התיאור המרוכז של הימים הנוראים 1943 ועוד. דומה כי בכתיבת היומן כאילו נבלעו והתגמדו חוויותיו האישיות והוא נושא משא הכלל, ונשתקעו חוויותיו האישיות ברובד אחר. לעומת זאת, בכתיבת הזכרונות משתחררת יותר החוויה האישית, כפי שחווה אותה כאדם פרטי ומנקודת המבט האופיינית לו כרב. ועל כן, כאן מוצאות את ביטויי ההכרעות הקשות שהוטלו עליו, וכאן, בזכרונות, צפים ועולים גם רגעים של שמחה וכאב אישי, הערצה, אירוניה, התרגשות, דברי אמונה והגות - צרת הכלל מוצאת את ביטויה דרך עולמו הפרטי של הרב. נוסף עוד כי בהשוואה טקסטואלית בולטות כמה תופעות סגנוניות האופייניות בעיקר לזכרונות, כמו שימוש רחב יותר בביטויים מן המקורות, ובעיקר - לשון אירונית. תיאורים אירוניים מצויים בכל עמוד (בתיאור הרופא הגרמני, למשל), וכפי הנראה הם משקפים הן את נקודת מבטו האישית, והן את מצבו הנפשי בעת כתיבת הזכרונות, כאשר המבט האירוני מאפשר מעין התבוננות מבחוץ וטרנספר של מרירות לכיוון אירוניה. סביר להניח כי התבוננות אירונית שירתה גם את יכולת העמידה של הקבוצה כולה.

סיכום

במאמר זה העלינו הרהורים ומסקנות מתוך השוואת יומן וזכרונות, אשר נכתבו על-ידי אותו כותב. עד כמה תקפים הדברים גם לגבי יומנים וספרי זכרונות אחרים? סביר להניח שאף בהם משתקפים הדברים, במידה זו או אחרת, ואולם רק עיון מפורט עשוי לענות על כך. אולי ישמשו מסקנותיו של מאמר זה דחף לבדוק את הנושא בפרספקטיבה רחבה יותר, ולהעלות שאלות כגון: האם ישנם מאפיינים מיוחדים לדברים שנכתבו בנסיבות שונות (גטו, מחנה), בתקופות שונות בשנות השואה; האם ניתן לערוך בקונטקסט רחב השוואת המאפיינים של נושאים וגישות ביומנים ולעומתם בספרות הזכרונות לשלביה. נראה לי כי רק ריבוי הפנים של הרבדים השונים שמצאו ביטויים ביומנים ובזכרונות יקרב אותנו להיסטוריה האוניברסלית של התקופה, שהרי סיפורו של עד, ככל נארטיב היסטורי, "שופך אור על חלק מסוים... דן בהבטים מסוימים... כל הדינים וחשבונות הללו אינם שלמים או מושלמים, אך כולם תורמים לקידום הידע"³⁴ (פירן, שם). עלינו לתת לספרות הזכרונות את מקומה הראוי, מעבר למה שניתן לה עד היום, ולהשתחרר מחשדנות יתר, בעיקר כאשר יש כלים נוספים המאשרים מידת מהימנות סבירה. כך נוכל לכוון את העדשה גם לאותם נופים אנושיים, שבאו פחות לידי ביטוי ביומנים או בפרקי זכרונות מוקדמים.

³³ על הדיון ההלכתי ראה אסתר פרבשטיין, "ד' אמות של הלכה", חלק א': במחיצת כתביו של רב בתקופת השואה - חלק א': שאלות הלכתיות בחיי יום-יום, סיני, כרך ק"ז (שבט-אדר תשנ"ו), עמ' רל"ה-ר"ס; עלי מרורות, עמ' 242-244.

פירן, א', "מה מנסים ההסטוריונים לעשות" בתוך: אברהם וינריב, חשיבה היסטורית, חלק א', תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשמ"ה, עמ' 15-25.³⁴

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, 26, 1998 ירושלים, עמ' 71-98.